

Jedným z predpokladov poznania genézy a povahy marxizmu ako uceleného kritického myšlienkového systému je i hlbšie poznanie jeho teoretických zdrojov. Vznik a vývoj marxizmu nemôžeme redukovať len na vysvetlenie iniciatív, ktoré prispeli k zrodu jeho filozofických východísk. Obsahuje i kritiku všetkých predchádzajúcich a dobových výpovedí o človeku a dejinách, ktorá je predpokladom pre formulovanie vedeckej spoločensko-vývojovej teórie.

Najmä vo výuke občianskej náuky na základných a stredných školách, čiastočne i marxisticko-leninskej filozofie na vysokých školách, sa zvyčajne obmedzujeme na „extenzívny“ výklad nefilozofických zdrojov marxizmu; uspokojujeme sa často so všeobecnou charakteristikou kriticko-utopického socializmu. Prítom sociálno-filozofické reflexie Saint Simona a Fouriera, a najmä ich kritika kapitalistických spoločenských pomerov, boli výrazným podnetom i inšpiratívnym materiálom pre marxistickú teóriu spoločenského vývoja a spoločenského pokroku. Na niektoré aspekty idey pokroku týchto socialistov sa usiluje poukázať aj náš príspevok.

Z dejín utopických teórií je zrejmé, že nie všetky ich projekty obsahovali hlbšie teoreticky rozpracovanú ideu pokroku. Idea zlepšovania, kultivovania spoločenských pomerov tu nie je ešte myšlienkou pokroku v sociálno-filozofickom či sociologickom zmysle. Teórie spoločenského pokroku novovekej filozofie dejín, ktoré sú podobne ako utopické projekty i reakciou na naliehavé politické a ekonomické problémy, obsahujú však ďalší atribút: pokus postihnúť imanentné zákonitosti historického pohybu. Rovnako je zrejmé, že pokrokovosť v zmysle svetonázorovej resp. politickej orientácie a stanoviska ešte neznamená prítomnosť explicitne rozpracovanej teórie spoločenského pokroku ako problému filozofie dejín.

Spooločenské pomery prvej polovice 19. stor. najmä v centrách priemyselnej revolúcie, boli charakterizované všeobecným hospodárskym vzostupom, nástupom vedy, rastom priemyselnej produkcie. Vyhrocuje sa otázka perspektív spoločenského vývoja, obsažnejšie sa formuluje a rieši aj idea pokroku. Prehĺbovanie vnútorných protirečení spoločnosti si vynútilo i zmenu v tematizácii vzťahu minulosti, prítomnosti a budúcnosti. Kriticko-utopický socializmus sa podujal riešiť tieto rozpory, pokúsil sa odhaliť príčiny ich vzniku a mechanizmus ich fungovania.

H. Saint-Simon a CH. Fourier pôsobili v období prvej etapy rozvoja priemyselného kapitálu a ich názory sú, prirodzene, vyjadrením rozporov tohto vývojového stupňa i obrazom vtedajších triednych vzťahov. Na rozdiel od francúzskych osvietenecov a materialistov 18. storočia neskúmali „večné“ prírodné zákony a ich pôsobenie v sociálnej sfére, ale vychádzajúc z danej reálnej situácie pokúsili sa o analýzu procesu spoločenského vývoja a usilovali sa formulovať zákony sociálnych zmien. Tým načrtli i nový pohľad na problematiku spoločenského pokroku a vysvetlenie jeho podstaty.

Anglickí socialisti si postupne osvojovali postoje proletariátu a snažili sa, ovplyvnení politickou ekonomikou, o praktické riešenie rozporov ktoré politická ekonomia konštatovala, prípadne už teoreticky nastolila.

Francúzska línia utopického socializmu buduje na iných východiskách.

Ovplyvnila ju domáca politická situácia, osvietenenské tradície, kultúrno-politické špecifiká krajiny i určitá absencia vlastnej tradície politickej ekonómie. Saint-Simon s ňou totiž rátať iba perspektívne a určil jej významné miesto v epoche industrializmu.

Predstavitelia kriticko-utopického socializmu dospeli k poznaniu, že „buržoázny rozum“ nepriniesol očakávané bezrozporné spoločenské usporiadanie a ako píše F. Engels, „táto ríša rozumu nebola iná ako idealistická ríša buržoázie“ (1, s. 99). Vychádzajúc z takejto situácie sa snažili o vybudovanie vedy, ktorá by podstatnou mierou prispela k odhaleniu zákonitostí sociálnych zmien a protirečení kapitalizmu a bola zároveň základom pre projekty obsahujúce návrhy na zmenu spoločnosti. Popri racionalizme, ktorý možno chápať ako vplyv predchádzajúcej filozofickej tradície, nájdeme v ich koncepciách pozoruhodné prvky realizmu i materializmu.

V dejinách novovekých teórií spoločenského pokroku patrí nesporne osobitné miesto H. Saint-Simonovi. Hodnotenie jeho diela nie je jednoznačné. Najoprávnenejšou sa ukazuje námietka voči nesystematickosti a značnej difúznosti. Engels roku 1895 v liste F. Tönniesovi napísal, že Saint-Simon nedokázal jasne vypracovať, usporiadať a systematizovať dostupný materiál. Vzhľadom na podobné pripomienky je aj striktné zaradenie či charakterizovanie jeho sociálnej filozofie sporné. Na túto skutočnosť poukazuje i V. P. Volgin — jeden z najkompetentnejších znalcov Saint-Simonovho diela (pozri 2, s. 82). Klasici marxizmu-leninizmu však vysoko hodnotili Saint-Simonov prínos. Marx spolu s Engelsom v tretej kapitole *Manifestu komunistickej strany*, Engels vo *Vývine socializmu od utópie k vede a v „Anti-Dühringovi“*. Predstavoval nielen teoretický vklad do socialistických teórií, ale je zároveň i bezprostredným spojovacím článkom ku Comtovi.

Prvá vývojová línia novovekých teórií spoločenského pokroku s tézou, že spoločenský vývoj nevyhnutne vedie k pokroku, ovplyvnila i Saint-Simona. Voltaire stanovil pre filozofiu dejín nové úlohy, pre Holbacha je oblasť spoločnosti podmienená zákonitostami práve tak, ako prírodná skutočnosť. Saint-Simon ide ešte ďalej, a najmä pod vplyvom inšpiratívnej myšlienky Condorceta akceptuje požiadavku etablovať vedu, ktorá by sa zaoberala spoločenským pohybom a mala by kompaktný charakter a výstavbu. Pochopil, že prestavba spoločnosti je možná len poznaním jej mechanizmov a k pozitívnym sociálnym zmenám možno dospieť prostredníctvom predvídania budúcich javov. Programom a predpokladom je teda vybudovanie takej vedy o spoločnosti, ktorá by tvorila základ politiky. Slúžila by ako nástroj na konanie a politické aktivity, ktoré by jej prostredníctvom boli vopred predvídateľné. Tento cieľ si vytýčil už Condorcet a neskôr Comte. Dôsledne a na novej kvalitatívnej úrovni ho naplnili klasici marxizmu.

Veda, ktorá mala v Saint-Simonovom projekte sledovať funkcie spoločnosti — sociálna fyziológia — stála pred dvoma základnými úlohami: a) skúmať vnútornú stavbu spoločnosti, jej komponenty a vzájomné súvislosti sociálneho organizmu; b) skúmať zmeny prebiehajúce v spoločnosti, odhaliť jednotlivé etapy jej pohybu a na tomto základe prikrčiť k formovaniu podstaty zákonitých zmien. Hľadanie „zákona pokroku“ dostáva pevný programový rámec. Podľa Saint-Simona je spoločenský „pokrok podmienený intelektuálnym pokrokom, kultúrnym vzostupom, rozvojom ľudského rozumu“ (3, s. 23), v intenciách kritérií, ktoré stanovili osvietenci. Zákon pokroku v jeho chápaní

nadobúda absolútny charakter a má osobitné miesto vo vede o spoločnosti.

Pri stanovení „všeobecného zákona“ zohralo nemalú úlohu i Saint-Simonovo chápanie dejinnej kontinuity poznačené mechanicko-materialistickým prístupom. Stanovisko historického univerzalizmu dokumentuje jeho známy výrok: „budúcnosť sa skladá z posledných článkov rady, ktorej prvé články tvoria minulosť. Ak sa dobre preskúma prvá, tak možno ľahko načrtnúť nasledujúcu; takto je možné z minulosti, ak je dobre preskúmaná, ľahko súdiť o budúcnosti“ [3, s. 22]. Preferovanie historickej metódy, výskum minulosti a jej určujúci vplyv (niekedy až neadekvátne zdôrazňovaný) na potenciálnu možnosť dedukovať budúce javy, je jedným z významných príspevkov Saint-Simona na ceste k vedeckému riešeniu priebehu zákonitostí spoločenského pohybu.

Jednou z nosných myšlienok Saint-Simonovej teórie je idea o zákonitom vývoji ľudstva a nevyhnutnosť pracovať na jeho zdokonaľovaní. V jeho rozpornom diele však vidno zrejmú súvislosť medzi politikou, hospodárstvom, vedou či technikou; kľúč k tejto myšlienke podal už Condorcet. Spojenie s osvietencami, hoci s nimi polemizuje, sa najjasnejšie prejavuje v pokuse o klasifikáciu spoločenského vývoja. Rozdelenie do troch štádií — teologického, metafyzického a pozitívneho — bolo klasifikačnou schémou, ktorou ovplyvnil zásadne i Comta.

Lenže Saint-Simon sa od koncepcie spoločenského pokroku 18. storočia odlišuje jednak snahou o autoritatívnu vedeckú poznania, jednak záujmom o rozvoj priemyslu, vedy a techniky. Objektívnym impulzom na túto orientáciu bol hospodársky stav Francúzska i záujem o hospodársku teóriu, ktorý je menej zrejmý u Fouriera. Spomínaný obrát začína na začiatku dvadsiatych rokov 18. stor. Textovo ho možno rekonštruovať najmä v druhom zväzku *Výrobného systému*. Akcentuje sa tu význam priemyslu ako záruky existencie a napredovania spoločnosti, „zdroj všetkého bohatstva spoločnosti a prosperity“. Pojem „priemysel“ je podľa Saint-Simona totožný s pojmami produktívna práca hospodárskeho a sociálneho dosahu, vrátane vedeckej práce. K takémuto stanovisku dospel na základe správneho zhodnotenia úlohy výroby a hospodárskeho momentu v dejinách. Hospodárske pomery sa stali dôležitou zložkou života priemyselnej spoločnosti, ktorej úlohou je vystriedať feudálny poriadok. A hoci výroba je rozhodujúcou podmienkou života spoločnosti, Saint-Simon zostal pri zdôvodňovaní hybných síl jej vývoja v zajať názoru idealistického racionalizmu predchádzajúceho storočia: aj vývoj výroby je pre neho výsledkom „rozumového vývoja“ spoločnosti. Na druhej strane však význam, aký výrobe prikladá, ho priviedol k úlohe hľadať spôsoby prekonávania anarchistických prvkov v kapitalistickom hospodárstve.

Vytvorenie priemyselne-vedeckého systému bolo v Saint-Simonovej schéme vrcholom pokroku ľudstva a jeho finálnym cieľom. Veda ako poznávací nástroj i ako nástroj plánovania bola prostriedkom a sprostredkujúcim činiteľom ovládnutia krízových spoločenských stavov a je určitým zhrnutím, teda tou filozofickou syntézou, ktorú Comte neskôr nazval sociológiou. No v jeho teórii pokroku nemá miesto triedny boj ako hybná sila spoločenského vývoja a proletariát ako rozhodujúci subjekt spoločenského pohybu. Podobné nedocenenie nachádzame aj u ďalších kriticko-utopických socialistov. Marx upozornil, že „neslobodno zabúdať na to, že Saint-Simon vystupuje priamo ako predstaviteľ robotníckej triedy a vyhlasuje jej oslobodenie za konečný cieľ svojho snaženia až vo svojom poslednom spise *Neuveau Christianisme*. Všetky jeho pred-

ohádzajúce spisy sú fakticky iba apoteózou modernej buržoáznej spoločnosti oproti feudálnej“ (4, s. 151).

Saint-Simonove sociálno-filozofické názory všeobecne a teória pokroku osobitne ovplynili dve významné iniciatívy 19. stor. Jednou z nich bol Comtov pozitivizmus, ktorý sa v polovici minulého storočia stal dominantným európskym filozofickým smerom a ako jeden z teoretických zdrojov ovplyvnil marxizmus, ktorý sa začína formovať dvadsať rokov po jeho smrti.

Základom teórie spoločenského pokroku *CH. Fouriera* je myšlienka, že zmeny spoločenských vzťahov sú prostriedkom k likvidácii chudoby. Teoretickým nástrojom na realizáciu tejto zmeny malo byť podľa jeho myienky budovanie novej vedy o spoločnosti, ktorá mala byť návodom pre „ozdravovaciu činnosť“. Hoci nedosiahol výrazné výsledky a úspechy v praxi, dospel k viacerým pozoruhodným formuláciám, nehladiac na fantastickosť a niekedy i nereálnosť jeho koncepcií. Predovšetkým treba konštatovať, že Fourier natoľko ignoroval systematický výskum politickej ekonómie, že ju zaradil spolu s filozofiou medzi „štyri pochybné vedy, ktoré zhovievavo nazývame neexaktnými, ale ktoré si zaslúžia, aby sa nazývali prinajmenšom klamlivými“ (5, s. 270). Preto považoval za naliehavú úlohu vytvoriť vedu zbavenú nevedeckých nánosov metafyziky i „bezperspektívnosti“ politickej ekonómie. Takto riešený postulát budovania novej vedy bol v rozpore s dovtedajším charakterom filozofie dejín a touto požiadavkou čiastočne anticipoval niektoré snahy buržoáznej sociológie, ktoré zásadnejšie a vyhranenejšie precizoval neskôr Comte.

Fourier chce „objaviť“ nový, dokonalejší poriadok, produktívnejší než dovtedajšie zriadenia. Takým je poriadok „societárnej harmónie“, obdobie „večného súladu“, „sociálneho súzvuku“. Najcennejšou z Fourierových myšlienok bolo charakterizovanie dejín ako permanentného pohybu, ktorý má vzostupný charakter. Engels ocenil Fourierovo stanovisko, že „spoločenský pohyb je v rozpore so statickým javom, smeruje k pokroku, spoločnosť potrebuje pohyb... našim údelom je napredovať, každá spoločenská perióda musí postúpiť k vyššej“ (5, s. 241). „Minulé“ dejiny rozčleňuje na päť období (prvotnopospolné, obšahstvo, patriarchát, barbarstvo a civilizácia). Posledné obdobie, civilizácia, obsahuje dejiny ľudstva od antiky po vtedajšiu súčasnosť, ktorú považoval za tretiu fázu tohto obdobia a charakterizuje ju ako fázu úpadkovú.

Spoločenský poriadok, o ktorom Fourier uvažuje, má byť zabezpečený na báze novej vedy. Základným krokom pre jej budovanie je analytický pohľad na hlavné nedostatky a rozpory spoločnosti, ktoré nachádza v hospodárskej oblasti. Tento stav podrobne rekonštruje v „kritike civilizácie“, ktorú nepokladá za posledný stupeň spoločenského vývoja, ale za prechodné obdobie. Výstižne poukázal na dva základné nedostatky kapitalistického výrobného systému: roztrieštenosť a rozdrobenosť výroby a „podvody“ obchodu, ktorého „sloboda“ je neobmedzená. Za najmarkantnejšie prejavy úpadku civilizácie považoval Fourier krízy a nezamestnanosť. V jeho teórii spoločenského pokroku nachádzame plodnú myšlienku, že podstatou ohraničenosti kapitalistického spoločenského zriadenia je rozpor medzi výrobnými silami a organizáciou spoločnosti. Negatívne spoločenské javy sú „dôsledkom rozporov, ktoré vznikli medzi výrobnými prostriedkami a nižším stupňom spôsobu života... vznikajúce javy svedčiace o prebytku a zároveň úpadku“ (6, s. 59). Fourier pochopil, že prostriedky na odstraňovanie rozporov a biedy spočívajú predovšetkým v oblasti výroby, a nie vo sfére rozdeľovania.

U Fouriera, podobne ako u Saint-Simona, možno jednoznačne konštatovať, že obraz budúceho „pokapitalistického“ zriadenia, ktoré vystrieda predchádzajúce menej dokonalé civilizačné obdobie, je úmerný miere sociálneho poznania. Fourier zvyčajne ostáva iba pri vonkajších prejavoch procesov; závery nedovádza do reálnych a zásadnejších konsekvencií. Kritika kapitalizmu je pozoruhodná, ale vo svojom dôsledku ostáva v zajatí racionalistických tradícií. Nevyhnutnosť nástupu novej spoločenskej organizácie zdôvodňuje v duchu Rousseaua prirodzenou povahou verný presvedčeniu, že človek je od prírody dobrý. Ako základný prvok prirodzenosti človeka, ako hybnú silu jeho aktivity, postuloval vášne. Forma spoločnosti má byť zmenená na systém zodpovedajúci prirodzenosti, pričom „societárna mechanika“ je prostriedkom a regulátorom sociálno-organizačných vzťahov vo „falangách“. Uspokojovanie vášní (náklonnosť k zmenám, súpereniu, k zhode) je predpokladom interakcií spoločenských skupín.

Fourier ani Saint-Simon nenašli reálne prostriedky na nastolenie socialistického poriadku, či proporcie medzi ideálmi a reálnou skutočnosťou. S prihliadnutím na vývoj teórií spoločenského pokroku v najbližších desaťročiach však Fourier posunul túto problematiku bližšie k materialistickému chápaniu. Priblížil sa k pochopeniu rozporov ako všeobecného princípu vývoja a dokumentoval to i praktickým úsilím; nebol izolovaný od reálnych procesov natoľko, ako jeho predchodcovia. Mal stúpcov nielen vo Francúzsku, ale v celej Európe i v Amerike.

Socialistické utópie sa v podstatnej miere podieľali na atmosfére sociálneho myslenia, ovplyvňovali nastoľovanie a spôsoby riešenia aktuálnych otázok sociálnej teórie. V možnostiach pôsobenia na povahu človeka a konanie prostredníctvom výchovy nachádzali jednu z ciest realizácie progresívnych sociálnych zmien. Týmto krokom ustúpili od liberálneho individualizmu a akcentovali silu i možnosti kolektivismu a jeho ideálov. Prekračujú teoretické aktivity 18. stor. ktoré videli zdroj spoločenského pokroku výlučne vo sfére morálneho zdokonaľovania človeka a ľudstva. Okrem kritiky spoločenských pomerov je spoločnou črtou oboch kriticko-utopických socialistov budovanie obrazu navej spoločnosti na báze rozvoja výrobných síl. Za najpodstatnejší prínos z tohto hľadiska považujeme myšlienku uvoľňovať tieto sily prospech spoločnosti ako celku a na plnšie rozvinutie tvorivých síl človeka. Skutočné objektívne pomery však neboli natoľko vyhrotené, aby títo myslitelia našli v proletariáte silu, ktorá môže najradikálnejšie prispieť k zásadným kvalitatívnym spoločenským zmenám.

Ich príspevok k teórii spoločenského pokroku, rozpracovanej na báze problematiky spoločenského vývoja, obsahuje iba náznaky materialistického chápania dejinného procesu; nie je reálnym teoretickým východiskom pre úspešné riešenie sociálnych protikladov. No realistické postrehy Saint-Simona týkajúce sa oblasti vedy, výroby a priemyslu, Fourierove charakterizovanie spoločenského vývoja ako progresívneho pohybu a pokus o jeho periodizáciu znamenali najvyššiu fázu vývoja v teóriách spoločenského pokroku utopických aktivít a utopického socializmu osobitne. Sú organicky včlenené do novovekých teórií spoločenského pokroku a predstavujú jeden z článkov vývoja, ktorého kvalitatívnym završením bola marxistická iniciatíva v podmienkach existencie moderného kapitalizmu.

1. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy II. Bratislava 1971.
2. SAINT-SIMON: Izbrannyye sochineniya. Moskva-Leningrad 1948.
3. SAINT-SIMON: Výbor z díla. Praha 1949.
4. MARX, K.: Kapitál III/2. Bratislava 1958.
5. Utopisti. Bratislava 1961.
6. FOURIER, CH.: Výbor z díla. Praha 1950.